

કવિ બોટાદકર

(જન્મ : 1870; અવસાન : 1942)

ગૃહ અને ગ્રામજીવનને કવિતાનો વિષય બનાવનાર કવિ દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકરનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના બોટાદમાં થયો હતો. તેમણે માત્ર છ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો. આ કવિ સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના પણ સારા અભ્યાસી હતા. તેમનું પ્રદાન મુખ્યત્વે કવિતાક્ષેત્રે રહ્યું છે.

તેમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહોમાં ‘સ્રોતસ્વિની’, ‘નિર્ઝરિણી’, ‘રાસતરંગિણી’ અને ‘શૈવલિની’નો સમાવેશ થાય છે. ગૃહજીવનના ભાવોને સુંદર રીતે કવિતામાં વ્યક્ત કરનાર આ કવિએ પ્રકૃતિ અને ગ્રામજીવનને પણ સુચારુ પદાવલિમાં ઢાળ્યા છે. તેમણે ‘રાસ’ પ્રકારની રચનાઓ પણ આપી છે.

આ એક ખંડકાવ્ય છે. ખંડકાવ્યમાં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગના આશ્રયે મુખ્યત્વે વિવિધ ભાવોનું છંદોવૈવિધ્ય સાથે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વેધક ભાવનિરૂપણ સાથે એમાં હૃદયસંઘર્ષ અને જીવનરહસ્ય પણ રજૂ થાય છે. પ્રસ્તુત ખંડકાવ્યમાં લક્ષ્મણ અને ઊર્મિલાના હૃદયભાવોનું આલેખન થયું છે. પતિ સાથે વનમાં જવાને બદલે ઘેર રહી વિરહવ્યથા સહન કરવાનો નિર્ણય ઊર્મિલાએ કર્યો તેને લક્ષ્મણ અભિનંદે છે. પતિપત્ની જે પ્રેમ અને કર્તવ્યનો તીવ્ર સંઘર્ષ અનુભવે છે તેનું ખંડકાવ્યમાં અસરકારક નિરૂપણ થયું છે. વિવિધ ભાવસંવેદનો સાથે છંદોનું વૈવિધ્ય પણ કવિએ આ રચનામાં સારું એવું પ્રકટ કરી આપ્યું છે.

(મંદાકાન્તા)

શોકાવેશે હૃદય ભરતી, કંપતી ભીતિઓથી,
ને ચિન્તાથી જ્વલિત બનતી, સંભ્રમે વ્યગ્ર થાતી :
વારે વારે સ્વર સમજવા દૂર કેં કાન દેતી,
ઊભી બાળા વિવશ બનીને બારીએ બહાવરી શી.

(અનુષ્ટુપ)

ધનુર્બાણ ગ્રહી હાથે ને વાઘા વનના સજી,
દૂરથી આવતો દેખે વહાલાને કેંક વેગથી.
ચિરાયું ચિત્ત ઓચિંતું, વજ્રપાત થયો શિરે,
ઢળતી સહસા ઊભી સંકષ્ટે ગ્રહી દ્વારને!
હજારો વસમા તર્કો અંતરે ઉદ્ભવી રહ્યા,
તોયે ધૈર્ય ધરી ઊભી સ્વામીને સન્મુખી થવા.
કૃતાપરાધ-શો આવી ઊભો દીન મુખે પતિ,
સંબોધી સ્નેહના શબ્દો વદે ધીમે વિવેકથી

(શાર્દૂલવિકીરિત)

“હાલી ! જાય રઘુપતિ વન વિષે, સીતા જતાં સંગમાં,
તેના સેવન કાજ સંગ વસવા મારે જવું સર્વથા;
વેઠે એ વનવાસનાં વિકટ હા ! કષ્ટો શરીરે અતિ,
ને હું મ્હેલ વિષે વસું સુખ થકી, એ યોગ્ય ભાસે નહિ

આવ્યો સંમતિ યાયવા તુજ તણી ધર્મ્ય કાર્યે, પ્રિયે,
માની યોગ્ય વિચાર અંતર તણો દેજે અનુજ્ઞા મને;
ના તારો અપરાધ આમ ત્યજવા જેવો લગારે થયો,
બંધુધર્મ બજાવતાં દઉં તને અન્યાય આજે અહો!”

(અનુષ્ટુપ)

સ્વપ્નમાંયે ન સૂઝેલી, માનેલી મનથી નહિ,
સાંભળી શોકની વાર્તા ઓચિંતા સર્પદંશ-શી.
રોમદ્વારે સર્પુ વેગે રક્ત વારિત્વ પામતું,
ફાટ્યાં ચિત્ત અને ચક્ષુ, ભાન ના દેહનું રહ્યું.
કાષ્ઠની પૂતળી જેવી ઊભી સ્તબ્ધ બની રહી,
વૃત્તિઓ સર્વ વ્હાલાની વિલોકી મુખ વાંચતી.
આર્તનાદ ન કેં કીધો, ના ચેષ્ટા સ્નેહની કશી,
સ્નેહશૌર્ય ધરી ઊભી આપદ્ભાર ઉઠાવતી
સ્નેહગર્વ નથી જેને સ્નેહશોક ન એ ધરે,
તૂટતા આભને ઝીલી લેવાની શક્તિ એ ઉરે.
હજારો બાણને ઝીલે વીર જેમ વપુ વડે,
એ ક્રમે ઝીલતી ઊભી વિપદજ્વપ્રહારને.
રૌપ્યઘંટા અહો ! વાગી, ઊઘડ્યું મુખ આખરે,
સ્નેહનાં સૂત્ર શા શબ્દો મંદમંદ સરી પડે :

(શાદ્દલવિકીડિત)

“વ્હાલા ! ધર્મ વિચારીને અનુજનો ઈચ્છો અરણ્યે જવા,
શી રીતે અવરોધ થાય મુજથી સત્કાર્યને સેવતાં ?
ઉકેલ્યું દુઃખ આપના હૃદયનું તેમાં ન વૃદ્ધિ કરું,
કે’વાનું કંઈ ઉદ્ભવે ઉર વિષે તોયે કશું ના કહું.
ને સંગે વસવા તણો હઠ કરી ના કષ્ટ આપું વધુ,
ચિંતાભાર વધારવો તમ શિરે એ યોગ્ય હું ના ગણું;
ચિંતા અંતરની દઈ દયિતને સંગી થવા ઈચ્છવું,
એથી ઉત્તમ વિપ્રયોગ સહીને હા! ચિત્ત ચિરાવવું!”

(અનુષ્ટુપ)

“ધન્ય ધન્ય તને દેવિ! અનેરી કોઈ ઊર્મિલે!”
ધર્મસંકષ્ટ સ્નેહીનું તું શકી સમજી ખરે!
હજારો કષ્ટ હૈયાનાં ને ચિંતાની પરંપરા,
સહી લેવા તણી સ્હેજે તૈયારી તેં કરી અહા!
ચિત્તને ચીરતા ભૂંડા વિલાપો નહિ તેં કર્યા,

સંસારસેવકોથી તું જુદી કોઈ સુરાત્મજા!
 કર્તવ્ય પાળવા કેરો હર્ષ તું હણી નાખશે,
 વનવાસ વિષે વિધ્નો હા! અતર્કિત આપશે,
 અથવા આવવા સંગે હઠ બૂરો બતાવશે,
 સીતાનો દાખલો લેવા તું અવશ્ય ઊભી થશે,
 હતી એ અંતરે ભીતિ, ઉપાયો સૂઝતા નહિ,
 પરંતુ દિવ્ય કો દેવી સિદ્ધ તું સર્વથા થઈ!
 સ્વાર્થને પોષવા તારે અંતરે વાસના નથી,
 સ્નેહીના ચિત્તને શોભે એવી તે શાંતિ સાચવી!

(મંદાકાન્તા)

સંગે રે'વું નિજ હૃદયનો ભાર ઉતારવાને,
 ને વ્હાલાને કુશલ નીરખી અંતરે રાચવાને;
 એ તો વ્હાલી! અધમ ઉરનો સ્વાર્થ કે સ્નેહગર્વ,
 સ્નેહી કેરું હૃદય સમજે તે તણું તત્ત્વ સર્વ.
 ચિંતા ભૂંડી હૃદય હણતી સોંપવી સ્વામિચિત્તો,
 ને રક્ષાની કઠિન કૃતિમાં રોકવો સર્વ રીતે;
 લૂંટી લેવું વિષમ વનમાં સર્વ સ્વાતંત્ર્ય એનું,
 એ વ્હાલી, તેં ઉચિત ન ગણ્યું, ધન્ય હા! ધૈર્ય તારું!
 ના શિક્ષાનાં કથન કથવાં યુક્ત તારા સમીપે,
 ને આશ્વાસો પણ ઊચરવા વ્યર્થ જેવા દીસે છે;
 ઉત્પાતો ને તુજ હૃદયનો કંપ દેખી શકું છું,
 તોયે તારી ધૃતિ નીરખતાં સ્વાસ્થ્ય સેવી શકું છું.”

(અનુષ્ટુપ)

પતિએ પીઠ કીધી ને દયિતા દેખતી રહી,
 અંતે ‘હાય!’ કહી બાળા મૂર્છિતા ભૂતલે પડી!

શબ્દ-સમજૂતી

શોકાવેશે શોકના આવેશમાં; ભીતિ ડર, બીક; જ્વલિત બળતી, સળગતી; સંભ્રમે ગભરાટથી, વ્યાકુળતાથી; વજ્રપાત વજ્ર-
 ઈન્દ્રનું શસ્ત્ર પડ્યું હોય એવો આઘાત; સંકષ્ટે મહામુશ્કેલીથી; ગ્રહી પકડી; સન્મુખી થવા મળવા; કૃતાપરાધ-શો અપરાધ કર્યો
 હોય તેવો, ગુનેગાર જેવો; દીનમુખે ગરીબડા મોઢે; સંમતિ યાચવા રજા લેવા; અનુજ્ઞા આજ્ઞા, રજા; રોમદ્વારે રૂંવાડે રૂંવાડે;
 રક્ત વારિત્વ પામતું લોહી ફિક્કું પડી જતું હતું. (લોહીનું પાણી થઈ જતું હતું); વિલોકી જોઈ; આર્તનાદ દુઃખનો પોકાર;
 આપદ્ભાર દુઃખનો ભાર; તૂટતા આભને...ઉરે (ઊર્મિલાની) અતિ મુશ્કેલભરી પરિસ્થિતિને સહી લેવાની શક્તિ-અડગ
 શક્તિ-ધૈર્યનું સૂચન; વપુ શરીર; વિપદજ્વળપ્રહાર વિપત્તિરૂપ વજ્રનો પ્રહાર; અનુજ નાનો ભાઈ; દયિત પ્રિય, પ્રીતમ (દયિતા-
 પત્ની); વિપ્રયોગ વિયોગ; યુક્ત યોગ; ધૃતિ ધીરજ; સુરાત્મજા સુર (દેવ)ની આત્મજા-પુત્રી, દેવીપુત્રી; આશ્વાસો આશ્વાસનયુક્ત
 શબ્દો; મૂર્છિતા ભૂતલે પડી મૂર્છિત થઈને ધરતી ઉપર ફસડાઈ પડી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઊર્મિલા શા માટે બહાવરી બની છે?
- (2) દૂરથી પતિને આવતા જોઈ ઊર્મિલા શું વિચારે છે?
- (3) પોતાને વનમાં જવા માટે લક્ષ્મણ ઊર્મિલાને કયું કારણ બતાવે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) વનમાં જવા અંગેની પતિની વાતની ઊર્મિલા પર શી અસર થાય છે?
- (2) પતિની વાતનો ઊર્મિલાએ શો જવાબ આપ્યો?
- (3) ધીરજવાન જણાયેલી ઊર્મિલા ક્યારે મૂર્છિત થઈ ગઈ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) આ કાવ્યને આધારે ઊર્મિલાનું ચરિત્રચિત્રણ કરો.
- (2) લક્ષ્મણ ઊર્મિલાનું બહુમાન કેવી રીતે કરે છે?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- વર્ગમાં બે જૂથ પાડી ઊર્મિલા અને લક્ષ્મણના ત્યાગ વિશે ચર્ચા કરો.
- રામાયણનાં સ્ત્રીપાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરો.
- નાનાભાઈ ભટ્ટનું ‘રામાયણનાં પાત્રો’ પુસ્તક ગ્રંથાલયમાંથી મેળવી વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- તોયે ધૈર્ય ધરી ઊભી સ્વામીને સન્મુખી થવા.
- ને આશ્વાસો પણ ઊચરવા વ્યર્થ જેવા દીસે છે;
- તોયે તારી ધૃતિ નીરખતાં સ્વાસ્થ્ય સેવી શકું છું.

ઉપરની પંક્તિઓ વાંચો અને એમાં રહેલા ઘાટા શબ્દો તપાસો. તમને એ શબ્દો આયાસપૂર્વક મરડીને ગોઠવેલા દેખાશે. ‘પ્રત્યક્ષ મળવા’ માટેનો ‘સન્મુખી’ શબ્દ આયાસપૂર્વક મૂક્યો નથી લાગતો ? ‘આશ્વાસનના શબ્દો’ એમ કહેવા માટે યોજાયેલો ‘આશ્વાસો’ શબ્દ કેવો લાગે છે ? ‘સ્વાસ્થ્ય સેવવું’ એ કંઠગો પ્રયોગ નથી ? અને ઊચરવું એ પણ આયાસપૂર્વક મૂકેલો શબ્દ નથી લાગતો ?

છંદનું બંધારણ જાળવવા આ રીતે મુકાયેલા શબ્દો કાવ્યની પ્રવાહિતાને ખંડિત કરે છે. ભાષા લલિત બનવાને બદલે કઠોર બને છે. એકધારા વહી રહેલા પ્રવાહમાં જ્યારે આવું બને ત્યારે કાવ્યના આસ્વાદમાં બાધા પ્રગટે છે.

પણ નીચેની પંક્તિ કૃત્રિમતાથી કેટલી દૂર છે એ તપાસો :

રોમદ્વારે સર્યુ વેગે રક્ત વારિત્વ પામતું,

અહીં લોહીનું પાણી થવાની વાત બંધબેસતી ન હોવા છતાં પંક્તિનું માધુર્ય એની ઉચિત શબ્દાવલિને લીધે જળવાઈ રહ્યું છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ઊર્મિલાની એકોકિતના રૂપમાં ‘ઊર્મિલાનું મનોમંથન’નો એકપાત્રીય અભિનય વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરાવી ભજવાવો.
- આ કાવ્યનું છંદમાં ગાન કરાવો.

